

PASTABOS DĖL LIETUVIŠKOS KNYGOS ISTORIJS

A. TYLA

Kokią datą laikyti spaudos uždraudimo data

Nesunku pastebėti, kad istorinėje literatūroje yra bent kelios nuomonės dėl lietuviškos spaudos uždraudimo datos. Pati to draudimo pradžia be galo supainiota, beveik kiekviename darbe ar vadovėlyje vis kitaip aiškinama. Dalis autorių spaudos uždraudimo pradžia laiko 1864 m.¹ Kai kur nurodoma, kad Muravjovas uždraudė visokio pobūdžio lietuviškų knygų lotyniškoms raidėms spausdinimą ir leido jas spausdinti tik rusiškai abėcėle. Kartais tvirtinama, kad Muravjovas 1864 m. uždraudęs ne tik spausdinti lietuviškas knygas, bet ir jas įvežti bei platinti Šiaurės vakarų krašte². „Lietuvių literatūros istorijoje“ spaudos draudimo pradžia laikoma Komisijos lietuviškiems leidiniams rusiškoms raidėms leisti (S. Mikuckis, A. Petkevičius, L. Ivinskis ir J. Krečinskis) sudarymo data³. O kiti autoriai Muravjovui priskiria beveik vien lietuviškų leidinių rusiškoms raidėms leidimo iniciatyvą, o uždraudimo pradžia laiko 1865 m. rugsėjo 6 d. Kaufmano arba tų metų rugsėjo 13 d. Valujevo aplinkraščius⁴. Dar kituose darbuose nurodoma tokia spaudos uždraudimo data: 1864—1865 m. Visi autoriai savo teiginiui turi pagrįstus motyvus. Tie, kurie nurodo 1864 m., remiasi carinės administracijos raštuose ir istorinėje literatūroje paplitusiu teiginiu, kad Muravjovas žodžiu įsakė Vilniaus cenzūros komitetui leisti spausdinti visas lietuviškas, žemaitiškas ir latviškas knygas vien rusiškoms raidėms. Tie, kurie nurodo 1865 m., remiasi Kaufmano rugsėjo 6 d. arba Valujevo rugsėjo 13 d. aplinkraščiais,

¹ Grafas Leliva. Padėjimas Lietuvių tautos Rusų vieszpatystėje. Shenandoah, 1896, p. 41; Ruseckas P. Spaudos uždraudimas ir tautiškas lietuvių atgijimas.—Kn. „Pirmasis latvių ir lietuvių kongresas Rygoje“. B. v. ir m., p. 117; Spaudos draudimo gadynė.—Kn.: Knygnešys. T. I, Kaunas, 1926, p. 5—6; Basanavičius J. Spaudos 1864 metų uždraudimas, jo pasekmės ir reikšmė. Vilnius, 1924, p. 2—3; Biržiška V., Kaip buvo uždrausta ir atkovota lietuvių spauda. Kaunas, 1924, p. 10—11; Korsakas K. Mėginimas įvesti rusų raides į lietuvių ir latvių raštus.—Kn.: XXVII knygos mėgėjų metraštis. T. I, Kaunas, 1933, p. 56; Sapoka A. Lietuvos istorija, Kaunas, 1936, p. 486—487; Gaudrimas J. Iš lietuvių muzikinės kultūros istorijos. Vilnius, 1958, p. 38.

² Вебра Р. Формирование национальной буржуазии в Литве во второй половине XIX века (Автореферат). Вильнюс, 1966, стр. 10.

³ Lietuvių literatūros istorija. T. II, Vilnius, 1958, p. 33. Be kitko, čia neteisingai nurodoma, kad pirminė lietuviška knyga rusiškais spaudmenimis — „Abėcėlė žemaitiškai lietuviška“ — buvo išleista 1865 m., nors iš tikrųjų ji išleista 1864 m. (tarp gegužės 22 d. ir birželio 4 d.). Taip pat čia neteisingai nurodoma, kad Kaufmanas aplinkraščių dėl lietuviškų leidinių spausdinimo, įvežimo ir platinimo (aplinkraščio turinys taip pat netiksliai atpasakotas) išleido 1865 m. rugsėjo 20 d.; iš tikrųjų jis buvo išleistas rugsėjo 6 d. (CVIA, f. 378, BS, 1865 m., b. 1775, l. 13—16).

⁴ Römer M. Litwa. Lwów, 1908, p. 73—74; Wasilewski L. Litwa i Białorus. Kraków, 1912, p. 170; Sležas P. ir Cižiūnas V. Lietuvos istorija, Kaunas, 1936, p. 119; Geniušas J. Lietuvos istorijos vadovėlis. Kaunas, 1937, p. 117; Ochmański J. Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku. Białystok, 1965, p. 112.

kuriais buvo uždrausta spausdinti, įvežti iš užsienio ir platinti Siaurės vakarų krašte bei visoje Rusijos imperijoje bet kokius lietuviškus leidinius lietuviškais raidėmis.

Ieškant atsakymo dėl spaudos uždraudimo datos tikslumo, tenka patikrinti minėtą Muravjovo įsakymą žodžiu cenzūros komitetui ir išsiaiškinti, kiek jis nuveikė, uždraudžiant spausdinti lietuviškus leidinius.

Apie minėtą Muravjovo įsakymą žodžiu cenzūros komitetui pirmąsyk užsiminė Vilniaus generalgubernatorius K. Kaufmanas 1865 m. rugsėjo 6 d. raštuose Vilniaus cenzūros komitetui, Vilniaus švietimo apygardos globėjui, Lifliandijos, Kurliandijos ir Estliandijos generalgubernatoriui, Kauno, Vilniaus, Gardino, Vitebsko, Mogiliovo ir Minsko gubernatoriams, vidaus reikalų ministrui ir Vyriausybės vidaus ir dvasinių reikalų komisijos Lenkijos Karalystėje pirmininkui dėl lietuviškų leidinių uždraudimo⁵. Tenai nurodoma, kad jis įsakęs Vilniaus cenzūros komitetui „ateityje pastoviai ir tiksliai vykdyti mano pirmtako (Muravjovo — A. T.) įsakymą žodžiu, kad visos knygos ir rankraščiai lietuvių, žemaičių ir latvių tarmėmis būtų leidžiami spausdinti tik rusiškos pasaulietinės abėcėlės raidėmis“. Iš kur Kaufmanas gavo tokias žinias, duomenų neturime.

Dėl Muravjovo žodžiu duoto cenzūros komitetui nurodymo kilo neiškumų jau 1866 m. Komisijos Vilniuje parduodamoms lenkiškoms ir žemaitiškoms knygoms peržiūrėti pirmininkas generolas majoras Stolypinas 1866 m. kovo 7 d. kreipėsi į Vilniaus cenzūros komitetą⁶, prašydamas pranešti, kada buvo duotas Kaufmano 1865 m. rugsėjo 6 d. aplinkraštyje paminėtas Muravjovo žodinis nurodymas cenzūros komitetui iki atskiro potvarkio leisti spausdinti žemaitiškas knygas vien tik rusiškoms raidėmis. Vilniaus atskiras cenzorius vidaus cenzūrai A. Muchinas komisijai taip atsakė: „Pirmąją lietuvišką knygą, pavadintą „Абечела жемайтискай-летувиска“ Komitetas leido spausdinti rusiškoms raidėmis 1864 m. gegužės 22 d., remdamasis prieš tai duotu buv. vyriausiojo šio krašto viršininko grafo M. N. Muravjovo žodiniu įsakymu. Po to jo šviesybė tų pačių metų birželio 5 d. raštu Nr. 281, prie kurio buvo pridėtas aukščiau paminėtas Elementorius, buv. Vilniaus cenzūros komitetui įsakė: nepraleisti spausdinimui nė vieno lietuviško elementoriaus, parašyto lenkiškoms raidėmis, ir leisti spausdinti juos tik tada, kai jie bus perrašyti pagal pridėtamą pavyzdį — rusiškoms raidėmis“⁷.

Iš šito atsakymo paaiškėja, kad Muravjovas įsakymą žodžiu Vilniaus cenzūros komitetui yra davęs prieš 1864 m. gegužės 22 d. (tiksliau — prieš tų metų balandžio 25 d., nes Muravjovas balandžio 25 d. išvyko į Peterburgą, o į Vilnių grįžo tik gegužės 25 d. Visus nurodymus į Vilnių jis siųsdavo paštu⁸). Tačiau cenzūros komiteto rašte nenurodomą, koks tai buvo įsakymas: ar jis lietė vien nurodyto elementoriaus išleidimo klausimą (elementoriuje iš tikrųjų pažymėta, kad jis išleistas krašto vir-

⁵ CVIA, f. 378, BS, 1865 m., b. 1775, l. 4—20, 22—25.

⁶ Raštas adresuotas Vilniaus cenzūros komitetui, nors jis 1865 m. rugsėjo 1 d. buvo panaikintas ir jo vietoje sudarytos dvi įstaigos: Vilniaus atskiras cenzorius užsienio cenzūrai ir Vilniaus atskiras cenzorius vidaus cenzūrai. Raštas pakliuvo Vilniaus atskiram cenzoriui vidaus cenzūrai, kuris ir atsakė Stolypinui. Buvusio Vilniaus cenzūros komiteto archyvas buvo perduotas užsienio cenzoriui.

⁷ CVIA, f. 1241, ap. 1, b. 13, l. 1, 2; f. 378, BS, 1865 m., b. 442, d. I, l. 63 (Vilniaus atskiro cenzoriaus vidaus cenzūrai A. Muchino 1866 m. kovo 8 d. raštas Nr. 32 Komisijai Vilniuje parduodamoms lenkiškoms ir žemaitiškoms knygoms peržiūrėti).

⁸ Мосолов А. Виленские очерки 1863—1865 гг. СПб., 1898, стр. 151—162.

⁹ A. Milovidovas nurodo, jog Panevėžio mokyklų direktorius projektavo, kad elementorius išėitų, vysk. Valanciūso aprobuotas. Tačiau Muravjovas, esą, nenorėdamas susidurti su dvasininkų priešinimusi, įsakęs išspausdinti elementoriaus viršelyje, kad jis išleidžiamas Siaurės vakarų viršininko įsakymu (М - в А Попытка ввести русский шрифт в литовскую печать. — «Белая Русь», 1906, № 86).

šininko įsakymu⁹⁾, ar iš viso lietuviškų spaudinių uždraudimą. Kad Muravjovas tuo metu dar nebuvo užsibrėžęs visiškai uždrausti lietuvišką spaudą, patvirtinta jo, būnant Peterburge, paruošta¹⁰ ir gegužės 15 d. įteikta carui reakcinės politikos Šiaurės vakarų krašte programa¹¹. Lietuviškos spaudos atžvilgiu Muravjovas siūlė: „Įvesti visose Zemaitijos mokyklose žemaičių kalbos mokymą rusiškomis raidėmis. Panašūs elementoriai dabar jau spausdinami, o dėl jų išplatavimo bus duoti reikalingi nurodymai“.

Jeigu Muravjovas, sakysim, buvo davęs nurodymą cenzūros komitetui uždrausti visus lietuviškus leidinius ar tai prieš išvykdamas į Peterburgą, ar iš jo sugrįžęs, tad išeitų, kad pats Muravjovas jį ir panaikino 1864 m. birželio 5 d. raštu Nr. 281 Vilniaus cenzūros komitetui, kuriame pradžioje buvusi draudimo formuluoė — „nepraleisti spausdinti nė vieno lietuviško kūrinio“ — buvo pakeista kita — „nepraleisti spausdinti nė vieno lietuviško elementoriaus“¹². Kas buvo pirmosios rašto redakcijos autorius, lieka neaišku. Tačiau iš Muravjovo bendrininko A. Mosolovo prisiminimų matyti, kad Muravjovas kartais raštus redaguodavo po 3—4 kartus¹³.

Cia tenka pažymėti, nors ir kaip bebūtų keista, kad nei Kaufmanas, nei kiti generalgubernatoriai ar šiaip valdininkai, išskyrus cenzūros komitetą, nenurodo Muravjovo 1864 m. birželio 5 d. raštu Nr. 281 duoto potvarkio, o kalba vien apie jo įsakymą žodžiu. Tarp kitko, jis neminimas ir nė viename anksčiau minėtame darbe ar vadovėlyje. Atrodo, pirmasis šį aplinkraščių spaudoje paminėjo A. Milovidovas, Muravjovo archyvo publikatorius¹⁴.

Galima daryti prielaidą, kad Muravjovas įsakymą žodžiu cenzūros komitetui dėl visų lietuviškų leidinių davė po 1864 m. birželio 5 d. aplinkraščio. Tačiau tam prieštarauja kiti argumentai. Tuo metu Vilniaus cenzūros komiteto pirmininku buvęs P. Kukolnikas teigia, kad 1865 m. pradžioje Muravjovas į prašymą leisti išspausdinti keletą lietuviškų knygų lietuviškomis raidėmis atsakęs: „Tegu jie išspausdina šias knygas lenkų raidėmis. Apie knygų spausdinimą rusų raidėmis jūs gausite specialų įsakymą raštu“ (K o r s a k a s K. Mėginimas įvesti rusų raides į lietuvių ir latvių raštus, p. 56).

Muravjovas, palikdamas Vilniaus generalgubernatoriaus postą. (iš pareigų caras jį atleido 1865 m. balandžio 17 d.), balandžio 5 d. Peterburge įteikė carui memorandumą dėl Šiaurės vakarų krašto valdymo. Dėl lietuviškos spaudos jis siūlė: „Galutinai įvesti rusiškas raides žemaitiškiems elementoriams ir maldaknygėms“¹⁵. Taigi, ir čia jis nenurodė, kad būtų uždrausta visa lietuviška spauda.

Po to, kai 1869 m. balandžio 10 d. Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos taryba, patvirtinusi lietuviškos spaudos draudimą, nurodė, kad nebūtų atiminėjamos iš knyginių tos lietuviškos knygos, kurios išspausdintos iki 1865 m. rugsėjo 13 d. Valujevo aplinkraščio, vyko susirašinėjimas tarp Vilniaus atskirų cenzorių vidaus ir užsienio cenzūrai dėl lietuviškos spaudos uždraudimo proceso. Cenzorius užsienio cenzūrai B. Golmblatas, kurio žinioje buvo 1865 m. likviduoto Vilniaus cenzūros komiteto archyvas, cenzoriui vidaus cenzūros adresuotame rašte, pacitavęs Muravjovo 1864 m. birželio 5 d. aplinkraščių Vilniaus cenzūros komi-

¹⁰ Мосолов А. Виленские очерки... стр. 158.

¹¹ Шолкович С. Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. Вып. II. Вильна, 1887.

¹² CVIA, f. 378, BS, 1865 m., b. 1775, l. 48.

¹³ Мосолов А., Виленские очерки... стр. 156.

¹⁴ М-в А. Попытка ввести русский шрифт в литовскую печать.— «Белая Русь», 1906, № 86.

¹⁵ Шолкович С. Сборник статей... стр. 320.

tetui, pabrėžia: „Kitokių potvarkių dėl žemaitiškų knygų iki Vilniaus cenzūros komiteto uždarymo 1865 metais [rugsėjo 1 d.— A. T.] nebuvo“¹⁶. Tokiu būdu, Golmblatas paneigė bet kokius kitus Muravjovo nurodymus Vilniaus cenzūros komitetui, išskyrus 1864 m. birželio 5 d.

Muravjovo įsakymą dėl visų lietuviškų leidinių uždraudimo paneigia savo prisiminimuose ir jo bendrininkas, aršus reakcionierius, lietuviškų leidinių rusiškoms raidėms iniciatorius, tuo metu buvęs Vilniaus švietimo apygardos globėjas I. Kornilovas. Tiesa, tie prisiminimai rašyti 1900—1901 m., yra, anot K. Korsako, gynimosi ir pasiteisinimo pobūdžio, nes tada jau buvo aišku, kad spaudos draudimas yra žlugęs. Vienok Kornilovui nebuvo ko teisinti Muravjovą ir tuo pačiu apkaltinti Kaufmaną, kuris dar aršiau vykdė Kornilovo sumanymą. Kornilovas tvirtina, kad Muravjovas nespėjo daugiau nieko padaryti, kaip tik išspausdinti rusiškoms raidėms lietuvišką elementorių. Jis rašė: „Rusų abėcėlės lietuvių spaudiniuose įvedimo 1865 m. istorijoje reikia griežtai skirti M. N. Muravjovo potvarkius nuo fon Kaufmano veiksmų. Muravjovas pirmasis padarė bandymą panaudoti rusų abėcėlę lietuviškoje knygoje ir liepė atspausdinti elementorių bei išsiuntinėti jį į Kauno ir Vilniaus gubernijas [I. Kornilovas nemini Augustavo (Suvalkų) gubernijos, kurios gubernatorius taip pat gavo tų elementorių ir pasiuntė Suvalkų gimnazijos ir Marijampolės apskrities direktoriams bei Seinų, Marijampolės ir Kalvarijos apskričių viršininkams naudoti liaudies mokyklose¹⁷. — A. T.]. Štai ir viskas, ką jis tada per trumpą Šiaurės vakarų krašto valdymo laikotarpį suspėjo padaryti“. Toliau jis dar pakartoja: „... Muravjovas visai neuždraudė spausdinti ir pardavinėti lenkiškų-lietuviškų knygų... Griežtai uždraudė spausdinti ir platinti žmonėse lenkiškas-lietuviškas knygas lenkų abėcėle, kartoju, ne M. N. Muravjovas, bet K. P. fon Kaufmanas“¹⁸.

Šiuo atžvilgiu įdomios ir A. Milovidovo pastabos dėl lietuvių spaudos uždraudimo: „Muravjovas 1864 m. birželio 5 d. pasiūlė Vilniaus cenzūros komitetui ateiptyje neleisti spausdinti lietuviškų elementorių kitaip, kaip perrašius rusiškoms raidėms. Po to Muravjovo įpėdiniai šitą uždraudimą jo vardu išplėtė visiems leidiniams, spausdinamiems lotyniškai-lietuviška abėcėle. Tačiau jis to neuždraudė: archyve mes neužtikome nei paties potvarkio, nei nurodymo (uždraudimui). Tik viename švietimo apygardos globėjo rašte (1866 m.)¹⁹ sakoma, kad buvęs krašto viršininkas „davė įsakymą žodžiu visas knygas ir rankraščius žemaičių ir latvių kalbomis iki atskiro potvarkio leisti spausdinti ne kitaip, kaip rusų pasaulietinės abėcėlės raidėmis“²⁰.

Visa aukščiau pateiktoji dokumentinė ir memuarinė medžiaga rodo, kad Muravjovas, jeigu jis ir buvo manęs uždrausti visokius leidinius lietuviškoms raidėms, tai vėliau nuo tokio projekto atsisakė. Duomenų, kurie patvirtintų Muravjovo žodžiu duotą įsakymą cenzūros komitetui dėl visų lietuviškų leidinių uždraudimo, išskyrus minėtąjį Kaufmano 1865 m. rugsėjo 6 d. raštą, neturime. Visiškai uždraudė lietuvišką spaudą Kaufmanas, kuris tęsė Muravjovo pradėtą politinę ir ekonominę liniją²¹. Kadangi spaudos draudimo procesas neužsibaigė 1865 m. (1866 m. sausio

¹⁶ CVIA, f. 1241, ap. 1, b. 35, l. 22—23 (1869 m. gegužės 19 d. raštas Nr. 189).

¹⁷ CVIA, f. 378, BS, 1865 m., b. 1775, l. 49 (E. Suvalkų gubernatoriaus p. P. Zerve 1864 m. liepos 1(13) d. raštas Nr. 1086 Vilniaus karo apygardos kariuomenės vadui).

¹⁸ Корнилов И. Русское дело в Северо-Западном крае. СПб., 1901, стр. 265—266.

¹⁹ A. Milovidovas, matyt, nepastebėjo šitokio teiginio mūsų aukščiau minėtuose Kaufmano 1865 m. rugsėjo 6 d. raštuose.

²⁰ М-в А. Попытка ввести русский шрифт в литовскую печать.— «Белая Русь», 1906, № 86.

²¹ Толбухов Е. В борьбе за русское дело (Эпизод из государственной деятельности К. П. Кауфмана).— Исторический Вестник, 1909, апрель, стр. 101.

31 d. caras žodžiu įsakė spausdinti rusiškomis raidėmis visus valstybinius lietuviškus raštus, 1880 m. balandžio 20 d. lietuviškus rašmenis leido naudoti moksliniuose darbuose; 1872 m. gruodžio 20 d. buvo uždrausti lietuviški raštai gotiškomis raidėmis), tad tikslingiausia spaudos draudimo pradžia laikyti 1864 m. birželio 5 d. Muravjovo raštą Vilniaus cenzūros komitetui, uždraudusį spausdinti lietuviškus elementorius.

Dėl F. Zavadskio Vilniuje 1879 m. išleistų lietuviškų leidinių

Dėl F. Zavadskio Vilniuje 1879 m. išleistų lietuviškų leidinių yra keletas nuomonių. J. Basanavičius tvirtina, kad Zavadskis 1879 m. Vilniuje „su cenzūros leidimu buvo išspausdinęs vieną maldaknygę, bet Vilniaus administracija ją konfiskavo“²². Bibliografas V. Biržiška nurodo, kad Zavadskiui 1879 m. pavyko išspausdinti vieną maldaknygę²³. „Lietuvių bibliografijoje“ nurodoma, kad ta maldaknygė buvo „Senas aukso altorius“²⁴.

Mūsų turimais duomenimis šį klausimą reikia koreguoti.

XIX a. aštuntajame dešimtmetyje keletas lietuviškų leidinių lietuviškomis raidėmis buvo išleista su Peterburgo cenzūros komiteto leidimu. Ypač tuo intensyviai naudojosi Peterburge studijavęs P. Vileišis. Laiške J. Basanavičiui jis rašė, kad cenzūros komitete turįs pažįstamą asmenį²⁵. Kadangi cenzorius silpnai mokėjęs lietuviškai, tai jis Vileišiui įteikęs cenzūruoti L. Ivinskio „Pasaugą...“²⁶

Išleides pirmąsias tris savo knygeles, P. Vileišis pasiuntė jų Zavadskio knygynui, ir pastarasis jas išpardavė²⁷. Gal būt, tai paskatino ir Vilniaus knygų leidėjus, nes Vilniaus gubernatoriaus E. Steblinas-Kamenskis, remdamasis Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos pranešimu, 1880 m. balandžio 5 d. rašte Vilniaus spaustuvių, litografijų, knygynų stebėtoji Muchinui rašė: „Jau kuris laikas Vilniaus knygų pardavėjai ir spaustuvininkai pradėjo kreiptis, prašydami leidimo spausdinti leidinius lietuvių kalba, ne į vietos cenzūrą, o į S. Peterburgo cenzūros komitetą. Tas komitetas, išnagrinėjęs ir aprovavęs leidinius, kurių originalai yra parašyti lotynišku-lenkišku šriftu, prie įstatymo nustatytos cenzūrinio leidimo formulės visada pridurdavo, kad leistieji spausdinti leidiniai negali būti spausdinami lotynišku-lenkišku šriftu“²⁸.

Tarp gubernatoriaus minimų knygynininkų buvo ir F. Zavadskis. Jam pavyko gauti cenzūros leidimą dviem maldaknygėms — „Senas aukso altorius“ ir „Naujas aukso altorius“ — spausdinti lietuviškomis raidėmis. Jis abi maldaknyges išspausdino Vilniuje (1879 m.) ir, kaip rašo Steblinas-Kamenskis, „neapsižiūrėjęs asmeniui, skaitančiam lietuviškus leidinius S. Peterburgo cenzūros komitete“, pirmoji iš minėtų maldaknygių buvo pradėta pardavinėti. Leidimo platinti „Naują aukso altorių“, kurio, kaip nurodo F. Zavadskis, buvo išspausdinta 13 000 egzempliorių, Peterburgo cenzūros komitetas, įsikišus Vyriausiajai spaudos reikalų valdybai,

²² Basanavičius J. Spaudos 1864 metų uždraudimas, jo pasekmės ir reikšmė, p. 15.

²³ Biržiška V. Lietuvių knygos augimo tempai. Kaunas, 1930, p. 28—29.

²⁴ Biržiška V. Lietuvių bibliografija. D. III. Kaunas, 1929, p. 587.

²⁵ „Mūsų senovė“, kn. 4—5. Tilžė, 1922, p. 608.

²⁶ „Mūsų senovė“, kn. 1, Kaunas, 1921, p. 118. Plg. Tumas J. Lietuvių literatūros paskaitos. Kaunas, 1924, p. 149. J. Tumas pažymi, kad P. Vileišis jam tai paneigęs.

²⁷ Vileišis P. Mano laike 33 metų darbo dėl lietuvių spaudos atsiminimai.— „Lietuva“, 1925, Nr. 250.

²⁸ CVIA, f. 600, ap. 1, b. 16, l. 17.

nedavė²⁹. Po šito Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos viršininkas perspėjo Peterburgo cenzūros komitetą ir įsakė neleisti tokių lietuviškų leidinių, kurių originalai neatitinka vidaus reikalų ministro 1865 m. rugsėjo 13 d. aplinkraščio Nr. 141 (kuriuo buvo uždrausta leisti ir platinti lietuviškus leidinius) reikalavimų. Po to jau iki XX a. pradžios Peterburgo komitetas nebeaprobavo lietuviškų knygų.

Sulaikius „Naujo aukso altoriaus“ tiražą, F. Zavadskis be paliovos rūpinosi gauti leidimą knygai platinti. Tuo tikslu jis kreipėsi į Vyriausiąją spaudos reikalų valdybą. Kada ir tai nepadėjo, F. Zavadskis su 1881 m. kovo 27 d. prašymu kreipėsi į Vilniaus generalgubernatorių E. Totlebeną, kad jis praneštų Vyriausiajai spaudos reikalų valdybai neprieštaruojas tos knygos platinimui³⁰. Generalgubernatorius prašymą išpildė. 1881 m. gruodžio 30 d. vidaus reikalų ministras, Vyriausiajai spaudos reikalų valdybai tarpininkaujant, sutiko leisti platinti „Naują aukso altorių“³¹. 1882 m. sausio 12 d. Peterburgo cenzūros komitetas išdavė F. Zavadskui leidimą, o pastarasis pasirašė, kad nereikalaus padengti išlaidų, susijusių su maldaknygės sulaikymu³².

Tuo būdu, 1879 m. Vilniuje Zavadskis išspausdino ir po to legaliai pardavinėjo du lietuviškus leidinius, o ne vieną, kaip kad anksčiau buvo manoma. Vėliau, pasinaudojant šituo Zavadskui suteiktu išimtinu leidimu, buvo išleisti 78 kontrafakiniai leidiniai (tame tarpe 43 įvairiausi „Aukso altoriai“) su nuorodomis, kad jie išspausdinti 1879 m. J. Zavadskio spauštuvėje Vilniuje. Tai buvo didžiausias kontrafakinųjų leidinių, kuriuose įrašyti spaudos draudimo laikotarpio metai, kiekis (1864 m.—54; 1869 m.—2; 1870 m.—1; 1880 m.—1; 1881 m.—2 kontrafakcijos)³³. 1879 m. dažnai buvo žymimi kontrafakinuose (tariamai Vilniuje Zavadskio spauštuvėje išleistuose) lietuviškuose leidiniuose.

Dėl lietuviškų leidinių legalaus pardavinėjimo po spaudos uždraudimo

Istorinėje literatūroje dar nėra iki galo išsiaiškinta, koks likimas tų lietuviškų knygų, kurios buvo išspausdintos su cenzūros leidimu iki spaudos uždraudimo ir 1865 m. tebebuvo neišparduotos.

Po spaudos uždraudimo vien Vilniuje pas knygininką Zavadskį ir kitus buvo konfiskuota 89 987 egzemplioriai lietuviškų leidinių, kurių vertė siekė 21 372 rb. Dalis iš užantspauduotų leidinių, kaip antai: „Kantyczkos Žemaytyszkos“ 1844 m., „Balsas szirdies“ 1818 ir 1852 m., „Rožanczius“ 1853 ir 1864 m., „Garbie Diewa“ 1855 m., M. Valančius „Žemaitiu Wiskupiste“ 1848 m. ir „Istorje szwęta“ 1852 m.—buvo uždraustos pardavinėti Muravjovo 1865 m. vasario 4 d. aplinkraščiu dėl to, kad pripažintos kenksmingomis politiniu atžvilgiu. Tokiu būdu buvo panaikinta šiems leidiniams cenzūros duota aprobacija. Tuo tarpu visi kiti užantspauduoti leidiniai turėjo cenzūros leidimą. Jų sulaikymas padarė knygininkams ir spauštuvinkams daug nuostolių. Jie ėmė skųstis vidaus reikalų ministerijai. 1869 m. šį klausimą svarstė Vyriausiosios spaudos reikalų valdybos taryba. Ji patvirtino ankstesnį lietuviškų leidinių

²⁹ CVIA, f. 378, PS, 1881 m., b. 17, l. 13 (F. Zavadskio 1881 m. kovo 27 d. prašymas Vilniaus generalgubernatoriui E. Totlebenui).

³⁰ CVIA, f. 378, PS, 1881 m., b. 17, l. 13.

³¹ CVIA, f. 600, ap. 1, b. 16, l. 89 (E. Steblino-Kamenskio 1882 m. sausio 19 d. raštas Nr. 277 Vilniaus spauštuvų, litografijų, knygynų stebėtojiui A. Muchinui).

³² CVIA, f. 420, ap. 1, b. 498, l. 1 (E. Steblino-Kamenskio 1882 m. sausio 19 d. raštas Nr. 278 Vilniaus policmeisteriui).

³³ Žr. Biržiška V. Lietuvių bibliografija. D. II. K., 1926, p. 351—358; D. III, p. 426, 495, 505, 531, 585, 593—603, 616, 626—627.

uždraudimą, tačiau pripažino, kad jį taikyti reikia tik ateityje. Be to, taryba buvo tos nuomonės, kad neturi būti atiminėjamos iš knyginių tos lietuviškos knygos, kurios išleistos iki Kaufmano 1865 m. rugsėjo 6 d. aplinkraščio. Vidaus reikalų ministras patvirtino tarybos nutarimą ir pranešė apie tai Vilniaus generalgubernatoriui A. Potapovui. Pastarasis įsakė Vilniaus gubernatoriui, kad jis pavestų Vilniaus atskiram cenzoriui vidaus cenzūrai iš naujo patikrinti komisijos Vilniuje pardavinėjamos lenkiškoms ir žemaitiškoms knygoms peržiūrėti užantspauduotas lietuviškas, latviškas ir lenkiškas knygas. 1865 m. vasario 4 d. aplinkraščiu uždraustos knygos turėjo būti konfiskuotos, kitos, ištiesai „žalingos to meto aplinkybėmis“, sunaikintos, dar kitos, kuriose neleistinos tik atskiros vietos,— iškarpytos, o pačios knygos leistos pardavinėti. Visos likusios, neturinčios nieko kenksmingo valdžiai ir aprobuotos cenzūros, turėjo būti grąžintos knyginkams pardavinėti³⁴. 1869 m. gegužės 19 d. buvo nuimti antspaudai Zavadschio spaustuvėje ir lietuviškų knygų sandėlyje³⁵. Peržiūrėjus cenzoriui lietuviškas knygas, 7 buvo leista pardavinėti³⁶. Tačiau netrukus, gegužės 23 d., A. Potapovas prekybą knygomis įsakė sustabdyti, nes, esą, gavęs žinią, kad Zavadschio knygyne yra apie 60 000 lietuviškų elementorių ir vadovėlių. Cenzoriui buvo įsakyta surinkti iš knygynų visus lietuviškus leidinius, skirtus liaudies mokykloms, ir knyginkams nebegražinti³⁷. 1870 m. rugsėjo 22 d. Potapovas aplinkraščiu Nr. 2889 įsakė besąlygiškai uždrausti spausdinti lietuviškus leidinius ir negražinti atimtų elementorių ir vadovėlių, tačiau leisti pardavinėti cenzūros patvirtintas lietuviškas maldaknyges, religines knygas, mokslo veikalus.

1869 m. gegužės 28 d. A. Zavadskis pareiškime vidaus cenzūros cenzoriui A. Engeliui aiškino, kad lietuviškų vadovėlių jų spaustuvė visai nespausdino, o elementorių sandėlyje esą tik keletas tūkstančių. Maldaknygių buvo (sprendžiant pagal išlaidas jų spausdinimui) už 15 000—18 000 rb. Zavadskis elementorius sutiko pristatyti į cenzūros raštinę be jokio atlyginimo, o maldaknyges žadėjo išparduoti per dvejus metus. Likusias neparduotas maldaknyges pasižadėjo pristatyti be jokio atlyginimo ten, kur bus nurodyta. Įdomu tai, kad Zavadskis, norėdamas užbėgti už akių visokiems netikėtumams, aiškino, kad jo parduodamas „žemaitiškas“ maldaknyges skaitys tik vyriausios kartos žmonės, kurie nesimokė kitokio rašto, kad, jas laisvai pardavinėjant, bus užkirstas kelias kontrabandiniams leidiniams, kuriuose suklastotai nurodomas cenzūros leidimas ir Zavadskių firma³⁸.

Zavadschio knygyne užantspauduotos knygos vėl iš naujo buvo peržiūrimos. Žemaitiškų leidinių cenzorius, peržiūrėjęs knygas „Kiali i dangu“ ir „Szwentdienis darbas“, kurios buvusio Vilniaus cenzūros komiteto buvo leistos spausdinti ir platinti, pripažino, kad jos „turi būti leidžiamos platinti ir šiuo metu“. 1873 m. birželio 3 d. A. Potapovas įsakė cenzoriui Golmblatui gražinti šiuos leidinius Zavadskiui pardavinėti³⁹.

³⁴ CVIA, f. 378, PS, 1881 m., b. 17, l. 20—21 (Vilniaus vicegubernatoriaus Ochrenkos 1882 m. liepos 12 d. raštas Nr. 3482 Vilniaus generalgubernatoriui).

³⁵ CVIA, f. 1241, ap. 1, b. 35, l. 2 (A. Zavadschio pasižadėjimas).

³⁶ Senas aukso altorius (1846), Naujas altorius (1864), Garbie Diewa (1862), Kantyczkos (1864), Jezus Maria... (1861), Szvėtas giesmes (1861), Ewangelie polskie y litewskie (1858).— CVIA, f. 1241, ap. 1, b. 17, l. 146 (Lietuviškų leidinių cenzoriaus A. Petkevičiaus 1869 m. gegužės 22 d. sudarytas sąrašas).

³⁷ CVIA, f. 420, ap. 1, b. 2530, l. 3 (A. Potapovo 1869 m. gegužės 23 d. raštas Nr. 1809 Vilniaus gubernatoriui).

³⁸ CVIA, f. 1241, ap. 1, b. 17, l. 41—42.

³⁹ CVIA, f. 600, ap. 1, b. 12, l. 37 (Vilniaus gubernatoriaus E. Steblino-Kamenskio 1873 m. birželio 11 d. raštas Nr. 1760 ypatingų reikalų vyr. valdininkui Voicechovičiui).

⁴⁰ Papildomas anksčiau cenzūros ieštų, bet vėliau uždraustų lietuviškų knygų sąrašas buvo sudarytas po to, kai 1869 m. gegužės 10 d. Užsienio cenzūros komiteto Pe-

Buvo mėginama tiesioginiais ir aplinkiniais keliais gauti leidimus 1865 m. vasario 4 d. Muravjovo aplinkraščiu ir papildomai⁴⁰ 1869 m. besąlygiškai uždraustoms lietuviškoms knygoms platinti. Remdamiesi A. Potapovo 1870 m. rugsėjo 22 d. aplinkraščiu Nr. 2889, knygininkai Neimonas ir Zavadskis 1874 m. kreipėsi į Vilniaus gubernatorių, prašydami leisti pardavinėti jų turimas knygas — „Rožanczius“ Kadangi ši knyga Muravjovo buvo uždrausta, gubernatoriui leidimo nedavė. Neimonas ir Zavadskis 1874 m. gruodžio mėn. pasirašė pasižadėjimą, kad tų knygų neplatins⁴¹.

Negavęs leidimo Vilniuje, Zavadskis pasuko kitu keliu. Jis pristatė šią knygą Peterburgo cenzūros komitetui, prašydamas leisti ją spausdinti. 1879 m. rugpiūčio 19 d. komitetas leido, tik su sąlyga, kad ji turi būti spausdinama rusiškomis raidėmis⁴². Tuo pačiu Peterburgo cenzūros komitetas panaikino Muravjovo paskelbtą šios knygos uždraudimą. Pasi- naudojęs tuo, Zavadskis 1882 m. pradžioje pradėjo ją viešai savo knygyne pardavinėti. Generalgubernatoriui E. Totlebenui neliko nieko daugiau, kaip sutikti su oficialiu šios knygos platinimu: 1882 m. rugpiūčio 25 d. jis leido „Rožanczių“ pardavinėti⁴³. Tuo būdu, Muravjovo uždraustas leidinys, 17 metų išbuvęs užantspauduotas, buvo pradėtas platinti.

Zavadskis platino ir visai uždraustas knygas. 1882 m. mugės metu Marijampolėje iš pardavėjo Jokūbo Petruškevičiaus žandarai atėmė du „Aukso altorius“, keturias „Garbe Diewuj“ ir vieną „Szwentdienis darbas“. Petruškevičius aiškino jas įsigijęs Vilniuje, Zavadskio knygyne, ir pateikė Zavadskio knygyno 1879 m. rugsėjo 26 d. sąskaitą. Sąskaitoje buvo nurodyti tik nedraudžiamų knygų — „Aukso altorius“ ir „Szwentdienis darbas“ — pavadinimai, o trečios — uždraustos — nebuvo. Vilniaus policija, patikrinusi Zavadskio prekybines knygas, Petruškevičiaus pavardės nerado. Pats Zavadskis aiškinosi, kad Kaufmano įvestas knygų prekybos draudimas buvo panaikintas 1870 m. rugsėjo 22 d. A. Potapovo aplinkraščiu Nr. 2889⁴⁴.

Devintajame dešimtmetyje Zavadskio knygynas dar tebevarė plačią prekybą lietuviškais religiniais leidiniais. Tai patvirtina ir Mokslo akademijos bibliotekos rankraštyne esanti Zavadskių 1881—1882 m. korespondencija dėl lietuviškų leidinių pasiuntimo įvairiems asmenims į Rokiškį, Jurbarką, Ukmergę, Kuršėnus, Ariogalą, Raguvėlę, Laukesą (prie

terburge pirmininkas pareikalavo iš Vilniaus atskiro cenzoriaus vidaus cenzūrai pateikti tokį sąrašą (CVIA, f. 1241, ap. 1, b. 27, l. 2). 1869 m. liepos 3 d. cenzorius vidaus cenzūrai kartu su raštu Nr. 108 pasiuntė „Zemaitiškų knygų, kurias, remiantis ankstesniais potvarkiais, reikia laikyti besąlygiškai uždraustomis, sąrašą“. Jame buvo surašyta 10 lietuviškų leidinių: 1) „Kantyczkos Zemaytyszkos“ (1865), 2) „Rožanczius...“ (1865), 3) „Kialetas žodziu...“ (1861), 4) „Abecela arba Lementorius...“ (A. Juškevičiaus, 1863), 5) „Elementarz polsko-litewski“ (1862), 6) „Balsas szirdies“ (1818), 7) „Zemaitiu Wiskupiste“ (1848), 8) „Didesis Elementorius ir katakizmas“ (1855), 9) „Lewentorius Łankiszko—Lietuviszkas“ (1862) ir 10) „Mokslas skajtima...“ (1864). Į sąrašą buvo įtraukta: 1) „Kninga davatku“ ir 2) „Istorie szwęta“ (M. Valančius, 1852), bet po to išbraukta (CVIA, f. 1241, ap. 1, b. 35, l. 43—44). Kaip matome, viena iš Muravjovo uždraustų knygų — „Istorie szwęta“ — buvo legalizuota. Visos kitos į sąrašą įtrauktos knygos — elementorai. Visos sąrašė nurodytos knygos ir buvo įtrauktos į 1830—1869 m. laikotarpiu uždraustų žemaitiškų ir lenkiškų knygų katalogą (Zr. Алфавитный каталог книгам на польском жмудском языках, запрещенным вполне и позволенным с исключениями с 1830 по июнь месяц 1869 года включительно. Вв. ir m.

⁴¹ CVIA, f. 378, PS, 1881 m., b. 17, l. 21.

⁴² Ten pat, l. 15—18.

⁴³ Ten pat, l. 26 (E. Totlebeno 1882 m. rugpiūčio 25 d. raštas Nr. 732 Vilniaus gubernatoriui); CVIA, f. 1241, ap. 1, b. 132—133 (Vilniaus gubernatoriaus A. Zemčuznikovo 1882 m. rugsėjo 9 d. raštas Nr. 4554 Vilniaus spausuvių, litografijų, knygynų steigėjui A. Muchinui).

⁴⁴ CVIA, f. 378, PS, 1881 m., b. 17, l. 17—18 (Vilniaus vicegubernatoriaus Ochrenkos 1882 m. liepos 17 d. raštas Nr. 3482 Vilniaus generalgubernatoriui).

Daugpilio), Irkutską ir Krasnojarską⁴⁵. Zavadskis buvo prašomas atsiųsti knygas „Sziauleniškis Senelis“, „Jonas Iszmisloczius kromininkas“, „Dovana Blaivystės“, „Kantyczkos“, Kazanėje išleistų Juškos „Dainų“ dvi tomį, „Aukso altorių“, „Naują aukso altorių“. Kiti prašė tiesiog lietuviškų knygų. Atrodo, daugelis prašymų buvo išpildyta.

Tuo būdu, po Kaufmano ir Valujevo 1865 m. rugsėjo mėn. paskelbto lietuviškos spaudos uždraudimo dalis lietuviškų leidinių, išleistų iki to draudimo, buvo legaliai parduvinėjami knygynuose dar apie 20 metų.

P r i e d a s

1864 m. birželio 5 d. Vilniaus generalgubernatoriaus M. Muravjovo potvarkis Vilniaus cenzūros komitetui dėl lietuviškų elementorių lietuviškomis raidėmis spausdinimo uždraudimo⁴⁶.

Vilniaus, Kauno, Gardino
ir Minsko generalgubernatorius
ir
Vitebsko bei Mogiliovo gubernijų
vyriausiasis viršininkas

1864 m. birželio 5 d.

Nr. 287

Vilniuje

Vilniaus cenzūros komitetui

Siunčiu lietuvišką abėcėlę, išspausdintą rusiškomis raidėmis, (ir) siūlau Komitetui nuo šiol laikytis nepakeičiamos taisyklės: neleisti spausdinti nė vieno lietuviško elementoriaus, parašyto lenkiškomis raidėmis, ir leisti spausdinti juos tik tada, kai jie bus perrašyti rusiškomis raidėmis pagal pridedamą pavyzdį.

Pėstininkų generolas (Muravjovo parašo nėra)
Valstybės patarėjas N i k o t i n a s

Виленский, Ковенский,
Гродненский и Минский
Генерал Губернатор
и
Главный Начальник
Витебской и Могилёвской
губерний

«5» июня 1864 г.

№ 287

В г. Вильне

В Виленский Цензурный Комитет

Препровождаю при сем экземплярь Литовской азбуки, печатанной русскими буквами, предлагаю Комитету с настоящего времени принять за неперменное правило: не пропускать для печатания ни одного Литовского букваря, писанного польскими буквами, — и разрешать печатание таковых не иначе, как тогда, когда они будут переписаны по прилагаемому образцу — русскими буквами.

Генерал от Инфантерии
Статский советник Н и к о т и н

Lietuvos TSR Mokslų akademijos
Istorijos institutas

Įteikta
1967 m. spalio mėn.

⁴⁵ Mokslų akademijos bibliotekos rankraščių skyrius, F. 158-24 (Kušleikos (Rokiškis), J. Lesnickio (Krasnojarskas), Labužo (Tauragė), A. Mickėvičiaus (Laukesa), Marcinkevičiaus (Jurbarkas), P. Markuzo (Irkutskas), K. Mickūno (Ukmergė), M. Miežinio (Kuršėnai), Milevskio (Ugėnai prie Ariogalos), T. Nagrodzko (Raguvelė) laišakai Zavadskio knygynui).

⁴⁶ CVIA, f. 387, b. 5, 1865 m., b. 1775, l. 48.